

Agnieszka Piel

Katowice, Uniwersytet Śląski

Z dziejów polskich czasowników ubierania

Słowa kluczowe: diachronia, etymologia, formacje słowotwórcze, frazeologia, semantyka.

Obłoczenie macie wiedzieć rozmaite bywa / albo z potrzeby ku ochędostwu jako to szatami / albo ku nakryciu / ku opatrzeniu zdrowia swojego / jako we zbroję / w bechtyry / karaceny / panczerze / kawtany / albo też i w jakowe sprawy uczciwe albo też zelżywe / i często najdujemy w piśmie obłoczenie w mocność / sprawiedliwość / uczciwość. I tem / w sromotę a w zelżywość.

(P. Gilowski, Postylle, cz. IV, 1583)

Oczywistą przyczyną starzenia się wyrazów są zmiany zachodzące w rzeczywistości zewnętrznojęzykowej — nazwy zanikających desygnatów wychodzą z użycia albo przechodzą do kategorii anachronizmów lub historyzmów. To jasne, że skoro jakieś przedmioty czy zjawiska są nieobecne w rzeczywistości pozajęzykowej, to użytkownicy języka przestają o nich myśleć i mówić — nie mają potrzeby posługiwania się takimi wyrazami (Kleszczowa 2000: 269). Do klasy leksemów szczególnie podatnych na wygasanie należą m.in. nazwy ubiorów¹). Charakterystyczną cechą tej warstwy słownictwa jest nieustanna zmienność, co ma ścisły związek ze zmianami zachodzącymi w świecie mody (Borejszo 1990: 100). Rodzime badania językoznawcze zazwyczaj skupiają się na analizie «odzieżowych» rzeczowników (Borejszo 1990, 2001). Niewiele natomiast uwagi poświęca się czasownikom ubierania, a przecież one również należą do tego kręgu nazw (por. Ostrowska 1952: 1–15, 97–119, Wojtyła-Świerzowska 2002: 231–238).

W artykule zamierzam prześledzić dzieje czasowników ubierania w polszczyźnie²). W centrum mojego zainteresowania będą leksemy mające długą tradycję w języku. Mowa o poświadczonych już w staropolszczyźnie czasownikach: *oblec*, *obuć*, *odziać*, *ubrać*, *(z)zuć*.

¹) Por. dawne określenia odzieży: *czecheł* ‘koszula lub sukna, szczególnie kobieca; długie ubranie płócienne, kitel; śmiertelna koszula’ (SStp, SPXVI), *czobot* ‘rodzaj obuwia’ (SStp, SPXVI), *kuczma* ‘rodzaj futrzanej czapki’ (SPXVI) czy *kurdwan* ‘obuwie wieśniacze’ (SPXVI). Okazuje się, że stosunkowo niewiele staropolskich nazw odzieży można odnaleźć w dzisiejszej polszczyźnie, m.in.: *kurt(k)a*, *plaszcz*, *pończocha*, *serdak*, *spódnica* (Borejszo 1990: 102).

²) Szeroko traktuję klasę czasowników ubierania — zaliczam do niej także nazwy czynności oznaczające zdejmowanie odzieży czy obuwia.

Wprawdzie interesujące mnie czasowniki są notowane w SJPDor i w USJP, ale współcześnie mają one status słownictwa przestarzałego. Dzisiejszy zakres ich użycia w stosunku do średniowiecznej polszczyzny jest wyraźnie peryferyczny (por. Ostrowska 1952: 4–5). Wydawać by się mogło, że owe leksemy powinny być stabilne — zmieniająca się moda nie ma tu znaczenia, wszak od wieków ludzie się ubierają. Okazuje się jednak, co potwierdzają badania sondażowe dotyczące ekscerpowanego materiału leksykalnego, że wskazane wyżej *verba actionis* zaczęły niespodziewanie wycofywać się z użycia; niektóre z nich wyspecjalizowały się, by pozostać w obiegu w nowym znaczeniu. Zresztą dzisiejsi Polacy dysponują zestawem innych środków językowych na wyrażenie czynności ubierania aniżeli ich przodkowie. W omawianej klasie nazw zaszły więc spore zmiany. Powstaje zatem pytanie: Jakie czynniki wpłynęły na wygasanie czasowników, które opisują te same czynności, dawniej i dziś? Właśnie to zamierzam w artykule ustalić.

Pochodzenie

Na początku omówię źródłosłów interesującej mnie leksyki. Czasowniki, o których będzie mowa, należą do słownictwa ogólnosłowiańskiego; są to nazwy pochodzące z doby prasłowiańskiej.

Czasownik *oblec* już w XIV wieku znaczył ‘ubrać, odziać; powlec, pokryć, obciągnąć’. To prasłowiański czasownik przedrostkowy: **ob-velkti* ‘powlec czymś, naciągnąć coś na coś’ > ‘pokryć czymś, okryć’ > ‘okryć odzieniem, ubrać’ (przedrostek **ob-* oraz psł. **velkti* ‘wlec, ciągnąć’) (SE). Warto wspomnieć również o formie *oblōczyć* (dawne *oblōczykć*) ‘ubierać, odziewać, wdziewać, oblekać’, ‘okrywać, osłaniać’ (SStp). W Słowniku języka polskiego Lindego znajduje się informacja, że *oblōczyć* to forma niedokonana czasownika *oblec*.

Z kolei *obuć, zuć* to prasłowa dla ‘wdziewania i ściągania odzieży, głównie obuwia’ (SeBr). Oba czasowniki nie uchodzą współcześnie za derywaty, nie zachował się bowiem w językach słowiańskich rdzeń **uč* (por. *†uti* ‘nakładać obuwie, odzież’; **ob-uti* ‘nałożyć obuwie, odzież’, **jbz-uti* ‘zdjąć obuwie’) (SeBr, SE). Omawiane nazwy czynności notowane były już w XV wieku, pierwsza w znaczeniu ‘włożyć trzewiki’, druga — ‘zdjąć, ściągnąć obuwie’ (por. też *zuć się* ‘zdjąć z siebie obuwie’) (SE). Dodać trzeba, że w polszczyźnie pojawiły się analogiczne do *zuć* formy: *nazuć, wuzuć, wzuć, zezuć, zzuć* (Wojtyła-Świerżowska 2002: 232).

Czasownik *odziać* funkcjonuje od XV wieku w znaczeniu ‘okryć, ubrać, przydziać’ (por. też formację z przedrostkiem: *przydziać*). To czasownik z przedrostkiem **o(b)-* pochodzący od prasłowiańskiego czasownika **deti* ‘położyć, postawić, umieścić coś gdzieś; zrobić, uczynić, wykonać coś’ (por. **odeti* ‘umieścić coś wokół czegoś, obłożyć czymś’ > ‘okryć czymś, okryć odzieżą, ubraniem, ubrać’) (SE).

Leksem *ubrać* dokumentuje już średniowieczna polszczyzna. Wówczas jednak częściej oznaczał ‘uzbroić, włożyć zbroję’, a także ‘odziać, wystroić, przystroić’ (por. staropolskie *ubierać się* ‘stroić się’, ‘wkładać zbroję’) (SStp). Jest to czasownik z przedrostkiem *u-* ‘od’ — od psł. *bbrati* ‘brać’. Słowniki etymologiczne podają, że znaczenie ‘odziać, przystroić, ustroić’ roz-

winęło się z wcześniejszego ‘oporzędzić’, to zaś z pierwotnego ‘zebrać, sprzątnąć (ze stołu)’ (SeBr, SE; zob. Ostrowska 1952: 119).

Trzeba zauważyć, że wywodzące się z prasłowiańskiego czasowniki ubierania to głównie derywaty z prefiksem *o(ob)-*. Ów przedrostek był najbardziej produktywny w omawianej klasie nazw. Zresztą w całej historii języka polskiego tworzył on formacje stosunkowo stabilne pod względem semantycznym (por. Krupianka 1969: 32, 125, 127, Janowska 1999: 39). Dowodzą tego również przedstawiane w artykule czasowniki.

Bogactwo formacji słowotwórczych

Zaznaczyłam już na wstępie, że większość dawnych czasowników ubierania należy współcześnie do słownictwa przestarzałego. USJP dokumentuje następujące czasowniki:

- *oblec* — *oblekać*³⁾ ‘ubrać (ubierać) kogoś lub włożyć (wkładać) jakąś część garderoby’, *oblec się* ‘włożyć (wkładać) coś na siebie, ubrać się w coś’, *przyoblec* ‘ubrać (ubierać) kogoś w coś, włożyć (wkładać) coś na kogoś, na coś’, *przyoblec się* ‘ubrać się (ubierać się) w coś, włożyć (wkładać) coś na siebie’;
- *odziać* — *odziewać* ‘ubrać (ubierać) kogoś w coś; także: założyć (zakładać) coś na siebie; przyodziać (przyodziewać)’, *odziać się* ‘odziać (odziewać) samego siebie’, *przyodziać* ‘ubrać (ubierać) kogoś w coś, włożyć (wkładać) coś na kogoś lub na coś; także: włożyć (wkładać) coś na siebie’, *przyodziać się* ‘ubrać się (ubierać się) w coś, włożyć (wkładać) coś na siebie’, *wdziać* ‘nałożyć (nakładać) coś na siebie (zwykle ubranie, obuwie); ubrać się (ubierać się)’, *przywdziać* ‘włożyć (wkładać), wdziać (wdziewać) coś na siebie’ (czasownik *wdziać* oraz prefiks *przy-*), *rozdziać* ‘zdjąć (zdejmować) z kogoś odzież; rozebrać (rozbierać)’, *rozdziać się* ‘zdjąć (zdejmować) z siebie ubranie; rozebrać się (rozbierać się)’;
- *obuć* — *obuwać* ‘włożyć (wkładać) komuś buty na nogi’, ‘włożyć buty na nogi’, *obuć się* ‘obuć (obuwać) samego siebie’, *wzuć* ‘włożyć (wkładać), wsunąć (wsuwać) na nogi obuwie’, *zzuć/zezuć* ‘zdjąć (zdejmować) z nóg (obuwie)’, *rozzuć* ‘zdjąć (zdejmować) komuś obuwie’, ‘zdjąć (zdejmować) obuwie z nóg; zzuć (zzuwać)’, *rozzuć się* ‘zdjąć (zdejmować) sobie obuwie’⁴⁾.

³⁾ Wyraz *oblec/oblekać* dziś przeważnie funkcjonuje w znaczeniu ‘założyć (zakładać) powłoczkę; powlec (powlekać)’. Znaczenie ‘ubrać (ubierać) kogoś lub włożyć (wkładać) jakąś część garderoby’ jest przestarzałe (USJP).

⁴⁾ Czasowniki oparte na dawnym rdzeniu **uč* (†*uti* ‘wkładać obuwie, odzież’) miały kiedyś ogólniejsze znaczenie, por. prasłowiańskie **obuti* ‘włożyć obuwie, odzież’ (dawne od XVI wieku i dziś dialektalne ‘przywdziać, ubrać, wdziać’; kaszubskie *obuc* ‘wdziać obuwie, ubranie, suknię, bieleznię’) czy **vǫz-uti* ‘włożyć obuwie, odzież’ (SE). Stąd szersze znaczenia w dawnej polszczyźnie miały czasowniki: *przyobuć* (*się*) ‘włożyć, wdziać na siebie (co)’ (por. zwrot *ubranie przyobuć* — SPXVI) czy *wzuć/wzuwać* ‘włożyć na siebie mianowicie obuwie, pończochy, rękawiczki’, w ogólności ‘włożyć na siebie, obuć, wdziać, nadziać, wciągnąć, włożyć, oblec’, *zzuć/zzuwać* ‘wzuć, zewlec ubiór, szaty, suknie, skórę, a mianowicie obuwie’, ‘zewlec, ściągnąć, zdjąć ubranie, a szczególnie obuwie, pończochy’ (L, SW).

W dzisiejszej polszczyźnie nie odnajdziemy też wielu derywatów fundowanych przez owe czasowniki. W porównaniu z formacjami poświadczonymi w historii polszczyzny współcześnie stanowią one margines, por.: *odzież* ‘okrycie chroniące człowieka przed wpływami atmosferycznymi i zaspokajające jego poczucie estetyki; to, w co się człowiek ubiera; garderoba, ubranie’, *przyodziewek* ‘to, co ktoś wkłada na siebie; ubranie, okrycie’, *wdzianko* ‘rodzaj żakietu lub marynarki, najczęściej o luźnym kroju’ (USJP). Zresztą niektóre z nich są rzadko używane, należą do słownictwa przestarzałego, np.: *odzienie* ‘to, w co się człowiek odziewa, ubiera; odzież, ubranie, okrycie’, *przyodzienie* ‘strój, ubranie’, *przyobleczenie* ‘to, co ktoś włożył lub wkłada na kogoś, na coś lub na siebie, w co ubierał lub ubiera kogoś, coś lub siebie; ubranie; pokrycie’ (USJP).

Powyższe derywaty to dziś «resztki», bo w przeszłości było ich znacznie więcej. Na bazie analizowanych nazw już w staropolszczyźnie powstawały formacje słowotwórcze. Głównie były to nazwy miejsc lub osób związanych w jakiś sposób z odziewaniem się albo określeniem odzieży, szat, obuwia. Przykładowo, w XV wieku czasownik *oblec/oblekać* stał się podstawą słowotwórczą derywatów: *obleczenie* ‘ubranie, odzież’, *oblecznia* ‘miejsce do ubierania się, przedsionek’, *oblecznica* ‘miejsce do ubierania się, przedsionek’. Czasownik *obuć/obuwać* ufundował następujące formacje słowotwórcze: *obucie* ‘obuwie, trzewiki’, *ubucie* ‘obuwie’, (*obuw*) *obów* ‘obuwie, trzewiki’. Leksem *odziać/odziwać* w najstarszej polszczyźnie był bazą dla rzeczowników: *odzienie* ‘odzież, ubranie, szaty’, ‘uzbrojenie, arma, armatura’, ‘ubieranie się, odziewanie’, *odzieniec* ‘giermek’, *odziwnica* ‘miejsce do ubierania się’, *odziwny* ‘służący do ubierania się, odziewania się’, *odzież* ‘odzież, odzienie, ubranie, szaty’, a od czasownika *ubrać (ubierać się)* powstały derywaty: *ubraniec* ‘człowiek uzbrojony, zbrojny’, ‘giermek’, *ubieranie/ubiranie* ‘wkładanie zbroi, zbrojenie się’ (SStp).

Jednak największe «rozwarstwienie słowotwórcze» w omawianej klasie nazw przypada na wiek XVI oraz czasy późniejsze. Powstają wówczas nowe czasowniki prefiksalne. Przykładowo leksem *oblec/oblekać/obłoczyć* funduje następujące verba actionis: *przyoblec* ‘włożyć na kogoś odzież, ubrać, odziać’, ‘włożyć na siebie, wdziać’, ‘przykryć (się), zakryć (się), osłonić (się), powlec (się)’, *przyoblec się* ‘ubrać się, włożyć na siebie’, *przyoblekać* ‘wkładać na kogoś odzież, ubierać, odziewać’, *przen.* czynić jakimś albo kimś (kogo), *przyoblekać się* ‘ubierać się, wkładać na siebie’, *przen.* stawać się jakimś albo kimś (w co), *przyobłoczyć* ‘wkładać (włożyć) na kogoś odzież, ub(ie)rać, odzi(ew)ać’, ‘wkładać na siebie’, ‘przykrywać, okrywać z wierzchu, osłaniać’, *przyobłoczyć się* ‘ub(ie)rać się, odzi(ew)ać się, wkładać (włożyć) na siebie’. Wyraz *obuć/obuwać* stał się podstawą słowotwórczą czasowników: *przyobuć* ‘włożyć, wdziać na siebie’, *przyobuć się* ‘włożyć, wdziać na siebie, *przen.* (w co), *przyobuwać* ‘wkładać obuwie, obuwać’, ‘wkładać, wdziewać na siebie, *przen.* (co)’, ‘ubierać kogoś, *przen.* fałszywie przypisywać’, *przyobuwać się* ‘ubierać się w buty, obuwać się’ (SPXVI).

Najprawdopodobniej średniopolskie czasowniki z prefiksem *przy-* powstały na wzór funkcjonującego już w staropolszczyźnie czasownika *przyodziać* ‘ubrać, okryć’, ‘przystroić’, *przyodziewać* ‘ubierać, okrywać’ (por. też derywaty: *przyodzianie* ‘ubranie, szata’, *przyodzienie* ‘ubranie, okrycie, szata’, *przyodziewanie* ‘ubranie, okrycie, szata’) (SStp, por. SeBań).

Trzeba zaznaczyć, że na kanwie wymienionych czasowników prefiksalnych powstawały kolejne formacje słowotwórcze, np.: *przyobleczony* ‘ubrany, odziany’, ‘przykryty, odkryty

warstwą czegoś', 'otoczony', 'włożony na siebie jako ubiór' (por. *nieprzyobleczony*); *przyobleczenie* 'ubranie kogoś', 'włożenie na siebie; *przen.* stanie się jakimś albo kimś', 'ubiór, strój', *przyobuty* 'mający na nogach obuwie, obuty' (por. *nieprzyobuty*) (SPXVI).

Co istotne, właściwie od czasownika *ubrać/ubierać* nie powstawały nowe derywaty prefiksalne. Fundował on głównie formacje rzeczownikowe, też przymiotnikowe: *ubieracz* (*ubieraczka*), *ubiornik* 'który ubiera kogo, albo co', *ubranie* 'powszechnie odzież nóg⁵', 'odzież', *ubiór* 'szaty, suknie, to, co do ubierania służy', *ubiorowy* 'od ubioru' (L). Podobnie sytuacja przedstawia się z leksemem *rozebrać/rozbierać*. Trzeba zaznaczyć, że derywaty słowotwórcze powstałe na bazie tego czasownika miały znaczenia niezwiązane z czynnością zdejmowania odzieży, np.: *rozbieracz* 'który, co rozbiera na części, rozkłada' (L), *rozbieranie* 'rozdzielanie, podział' (SPXVII). Nic dziwnego, wszak w średniowiecznej polszczyźnie ów czasownik nie mieścił się w polu semantycznym analizowanych w artykule nazw, wówczas bowiem znaczył 'rozrywając na części przywłaszczyć sobie, podzielić między siebie', 'wyznaczać, ustalać' (SStp). Znaczenie 'ściągnięcie odzieży' — jako jedno z wielu — jest notowane w słowniku Lindego, por. *rozebrać* 'rozbierać ubiór, szaty z kogo, zwłoczyć, rozbierać kogo', por. cytaty: «Wychodzi w pół rozebrany» (Teat. 13.86); «Niech się nie chwali, kto się we zbroję ubiera, jako kto się rozbiera» (Budn. 1. Reg. 20, 11) (L).

W tym miejscu należy jeszcze powiedzieć o czasowniku *stroić się*. On również zmienił swoje znaczenie (zob. Ostrowska 1952: 3–5). W XV wieku *stroić* znaczyło 'czynić, sporządzać coś' (por. też *stroić lichotę, złość stroić, stroić źle* 'popępiać występki, być nieprawym, złym; *pokutę stroić* 'pokutować'; *poczwy stroić* 'odgrywać jakieś sceny'), a *stroić się* to 'zachowywać się, postępować' (inny sens miały też derywaty: *strojenie* 'czynienie czegoś' czy *strojne, strojno* 'obficie' — SStp). Czasownik ów zyskał dodatkową funkcję znaczeniową, tj. 'ozdabiać, upiększać'. Ma to związek z jego dawnym znaczeniem. Na ten aspekt zwracała uwagę D. Buttler (1978: 62), pisząc, że *stroić się do wyjścia* 'przygotowywać się', a zarazem 'pięknie się ubierać' to były czynności sytuacyjnie tożsame. Trudno ustalić, kiedy znaczenie zawężone stało się podstawowe, już bowiem Linde ilustruje odcień 'strojnie ubierać' przykładami z XVII i XVIII wieku. Zresztą już w XVII wieku *stroić się* oznacza 'dbać o strojny ubiór, ozdabiać się' (SPXVII). Jeszcze SW notuje znaczenie czasownika *stroić* 'ubierać strojnie, przystrajać, ozdabiać, przyozdabiać, przypiększać', a także 'gotować, przygotowywać, szykować, planować, knuć, zamyślać, przyrządzać, urządzać, przysposabiać, narządzać' (SW).

Do tej pory była mowa o czasownikach oznaczających wkładanie odzieży. Warto wspomnieć jeszcze o leksemach mających znaczenie przeciwstawne do czynności ubierania się, por.: *rozoblóczyć* (*rozoblócić*) 'rozbierać' (SGPKarł), *rozdziać/rozdziewać* 'rozbierać z odzienia', *rozzuć/rozzuwać* 'z obuwia wyzuć, obuwie zzuć', *wyzuć/wyzuwać* 'zewlec obuwie, trzewiki, pończochy itd.', *zzuć/zzuwać* 'wyzuć, zewlec ubiór, szaty, suknie, skórę, a mianowicie obuwie' (L, SW). One też fundowały nowe derywaty: *rozoblócenie* 'czynność czasownika *rozoblócić*'

⁵ Por. cytat ze słownika Lindego: *Ubranie powszechnie, odzież nóg [...] pludry, hystcianki abo pończochy bez przykopycia [...], kapcie, szkarpetki, miasto których przykopycie* (Cn. Th. 1171) (**hystcianki/hystcianki* 'pończochy bez przykopycia', *przykopycie* 'u ubrania, część pończochy, która pod podszewką idzie') (L).

(SW), *rozzuwalnia* ‘rozbieralnia’ (SW), *wyzuwalnia*, *zzuwalnia* (*zzuwadlnia*) ‘miejsce albo gmach, w którym się w łaźni rozbierają’, *zzuwadło* ‘narzędzie do zzuwania butów; chłopiec do butów’⁶⁾ (L, SW).

Czasowniki *rozdziać*, *rozzuć*, *zzuć* są poświadczone w SJPdor oraz w USJP właściwie w identycznych jak w historii polszczyzny znaczeniach. Jedyne czasownik *wyzuć* utracił znaczenie związane ze ściąganiem obuwia, por. *wyzuć* ‘pozbawić kogo czego (zwykle majątku, rzadziej jakichś cech, zalet), zabrać co komu; wywłaszczyć’ (por. *wyzyty*) (SJPdor, USJP). Już zresztą w przeszłości funkcjonował on w użyciach figuratywnych: *wyzuć wstyd*, *ludzkość* ‘zewlec, złożyć’, *wyzuć się sam z siebie* ‘zrzec się namiętności, krewkości’, *wyzuć się z czego* ‘wyzwolić się, wypleść się, wymknąć się, uwolnić’, *wyzuć kogo z czego* ‘ogłocić go, pozbawić go’, *wyzuć się* ‘pozbawić się, ogłocić się’ (L).

Bogactwo form współrzdennych przyczyniło się do wyrugowania z polszczyzny wielu derywatów. Wszak w języku eliminowany jest nadmiar określeń nazywających te same czynności, które w nieznacznym tylko stopniu różnią się semantyką.

Bogactwo metaforyki

Omawiana w artykule leksyka funkcjonowała również w sensach metaforycznych. Znaczenia przenośne dokumentowane są już w dobie staropolskiej. Przykładem są konteksty poświadczane w SStp:

- Obleczeni bōdzce w ganbø y we sromotø, gisz zlozcz na mø molwø (Fl 34, 30, sim. Puł);
- Popy gego oblekø zbawenym (Fl 131, 17 sim. Puł);
- Neprzyaczele gego obleckø we sromotø (Fl 131, 19 sim. Puł);
- Wyeczce takye, ezecz nyzadni czlowyek k nym przecz nye moze, geno alisch syedm smertnich grzechow zzuge ss syebye a sswlecze (XV med. R XXII 248).

Również późniejsze leksykony historyczne poświadczają figuratywne użycie interesujących mnie nazw. Oto cytaty:

- Mam Ja Pana mego Jezusa / ktory mię w szatę nieśmiertelności oblecze (SkarŻyw 553) (SPXVI);
- Młodzieńcy przyobłoczyli się w sławę i w szaty wojenne (1. Leop. 1. Mach. 14, 9) (SPXVI, L, SW);
- Powiedzieliście wy, że się w Chrystusową sprawiedliwość przyoblekacie (Hrbst. Odp. Q 7) (SPXVI, L, SW);
- W inszą się, jak mówią, suknią oblec, inaczej niżli pierwej żyć potrzeba (Sk. Kaz. 557) (L, SW);
- Uczeń trzeba, aby sposobem czynienia był podobien mistrzowi, a mogłoby to być, aby się prawie weń oblokł (Gorn. Dw. 37) (L, SW);
- Pójdę z tego domu smutkiem obleczony ‘okryty’ (Teat. 19. b, 42) (L, SW);

⁶⁾ Wyrażenie *chłopiec do bótów* u Lindego jest definiowane jako ‘narzędzie domowe do zzuwania bótów’ (L). Również sam leksem *chłopiec* (też *chłopak*) funkcjonował niegdyś w znaczeniu ‘przyrządek do zzuwania obuwia’ (SW).

- Służebnicy dworscy zwykli obyczajają panów swych przyobłoczyć i onych naśladować (Kosz. Lor. 70) (L, SW);
- W kość słoniową, w złote ściany Mój dom nie jest przyodziany (Hor. 1, 292) (L, SW);
- Twarz rumianym wstydem przyodziewa (Past. Fid. 57) (L, SW);
- Z młodych lat się w dobre nauki przyobuli a ćwiczyli (Kosz. Lor. 76) (L, SW);
- Niech hańbę wzuje ten, kto fałsz na mnie wlecze (J. Kchan. Ps. 167) (L, SW).

Jeszcze SJPDor notuje przenośne sensy niektórych czasowników:

- Wypadło mi wdziąć maskę obojętności i chłodu, i zdaje mi się, że ją dobrałem doskonale (Krasz. Pam. 134);
- Shaw rozzuwa historię z koturnów; szuka życia pod legendą, jaką historia nas karmi (Boy Flirt V, 178).

Większość jednak przedstawianego słownictwa utraciła figuratywne znaczenia. Współcześnie jedynie czasownik *przyoblec się* funkcjonuje w przenośnym sensie: ‘pokryć się (pokrywać się) czymś’: «Sady przyoblekały się bielą; Jej twarz przyoblekła się smutkiem» (USJP).

Czasowniki ubierania dość szybko w dziejach polszczyzny posłużyły do metaforycznego oglądu rzeczywistości. Okazało się, że w ich perspektywie człowiek może postrzegać wiele różnych sytuacji, niekoniecznie związanych tylko z czynnością wkładania lub zdejmowania odzieży.

Bogactwo frazeologii

Charakteryzowane verba actionis dość szybko stały się komponentami związków frazeologicznych⁷⁾. Rozrost frazeologii z omawianymi nazwami widoczny jest szczególnie w dobie średniopolskiej. Duża część ówczesnych frazeologizmów ma charakter religijny (niektóre z nich mają rodowód biblijny), np.: *Chrystusa oblec*; *oblec się w Chrystusa / w Christa Pana / w Pana Jezusa Christa*; *(Pana) Chrystusa / Jezusa Kryst(us)a przyoblec* ‘zostać chrześcijaninem’; *Chrystusa przyobłaczać* ‘stawać się chrześcijaninem’; *obuć nogi w gotowość Ewangeliję* ‘być gotowym do głoszenia Ewangelii’; *oblec (kogo) w zakonne szaty, odzienie kapłańskie* ‘uczynić kogoś zakonnikiem, kapłanem’; *oblec szaty zakonne* ‘zostać zakonnikiem’; *w zakonny się ubior oblec* ‘zostać zakonnikiem’ (SPXVI). Historia polszczyzny dokumentuje również jednostki frazeologiczne innego typu. Nie sposób ich wszystkich przywołać, ograniczę się zatem do prezentacji wybranych związków: *grzbiet odziać* ‘zarobić na sobie, dorobić

7) W części poświęconej bogactwu frazeologii omawiam jednostki leksykalne mieszczące w swoim składzie czasownik ubierania. W obrębie mojego zainteresowania znalazły się połączenia wyrazowe (idiomy) nieoznaczające czynności ubierania, np. *w niepocziwą suknię obłóczyć* ‘obgadywać, czernić’ (SW), oraz kolokacje czasowników ubierania, np. *ubierać się krótko, na cebulkę* (USJP). Z pewnością warto byłoby tego typu przykłady omawiać oddzielnie, tu jednak chodziło mi głównie o zaprezentowanie bogatej bazy materiałowej, zwłaszcza że wytyczenie granic związku frazeologicznego w odniesieniu do polszczyzny historycznej nie jest łatwe. Problem tkwi w przyjęciu odpowiednich założeń metodologicznych, w myśl których pewne połączenia wyrazów można uznać z całą pewnością za jednostki frazeologiczne, inne zaś za luźne konstrukcje składniowe (por. Jawór 2008: 56–57, Kleszczowa 2001: 337–345).

się; *cieniem śmiertelnym odziać* ‘kazać umrzeć’; *konwią się obuć* ‘upić się’; *ołownym płaszczkiem obuć* ‘zastrzelić’; *zbroję oblec przeciw komu* ‘walczyć z kim’; *w kaptur oblec* ‘posądzić o co’; *oblec w złotogłów* ‘nadać komuś wysoką godność’; *w dobrą się suknię oblec* ‘mieć się dobrze’; *w inszą się suknią oblec* ‘stać się innym’ (SPXVI); *oblec kogo w kapturek / w maskarę* ‘ubrać go w maskarę; ogon mu przyszyć, głowę podmazać, szydzić z niego rzeczą, na błazna go wystrychnąć’ (L, SW); *oblec wilka w owczą skórę* ‘kazać komu udawać niewiniątko’; *czarno kogo oblekać* ‘czernić, obmawiać’; *oblekać kogo w inną szatę* ‘przerabiać, przekabacać’; *oblec się w osłą skórę* ‘być nieposłusznym, leniwym’; *karmić kogo i odziewać* ‘mieć go na swoim sprawunku’; *odziać kijem* ‘uderzyć’ (SW).

W zasobach współczesnej polszczyzny właściwie nie odnajdziemy przytoczonych frazeologizmów. Niewątpliwie zużyło się ich obrazowanie. Jednak przyczyn ich zaniku można by szukać także w stopniowym wycofywaniu się omawianej leksyki, w jej przejściu do kategorii wyrazów przestarzałych. Dodam jeszcze, że dzisiaj funkcjonują frazeologizmy z wyrazem *przywdziać* oraz *przyoblec*: *przywdziać* (*włożyć*) *habit, sutannę* ‘zostać zakonnikiem, zakonnicą, księdzem itp.’; *przywdziać* (*włożyć*) *mundur* ‘zostać żołnierzem’; *przyoblec coś w jakąś formę, postać, w jakiś kształt* ‘wyrazić coś w jakiejś formie, w jakiejś postaci’; *przyoblec się w realne kształty* ‘stać się rzeczywistością, urzeczywistnić się’; *przyoblekać się ciałem, w ciało* ‘urzeczywistniać się, realizować się⁸⁾’ (USJP).

Warto podkreślić, że obecnie najczęściej zwrotów opartych jest na komponencie *ubrać* (*się*). Nie mają one jednak długiej tradycji w języku polskim: *nie mieć w co się ubrać* ‘nie mieć odpowiedniego ubrania, mieć mało ubrań’; *dobrze się ubierać, umieć się ubrać* ‘umieć dobrze dobrać (dobierać) ubranie do swego typu urody, do wieku, okoliczności, mieć dobry gust’; *ubierać się jak z igły* ‘ubierać się, wyglądać elegancko’; *ubierać się (nosić się) długo* ‘nosić długie ubranie, chodzić w długich ubraniach’; *ubierać się (nosić się) krótko* ‘chodzić w krótkich sukienkach, minispódniczkach, nosić krótkie ubrania’; *ubierać się jak lalka* ‘ubierać się, wyglądać doskonale, bez zarzutu’; *ubierać się na cebulę, na cebulkę* ‘ubierać się ciepło, nakładając jedną warstwę odzieży na drugą, co przypomina warstwy na bulwie cebuli’; *ubrać się itp. jak stróż w Boże Ciało* ‘ubrać się niestosownie, zbyt elegancko w danej sytuacji’; *lepiej kogoś żywić, niż ubierać* ‘o kimś, kto jest nadmiernie wymagający pod względem ubioru’; *ubrać coś w słowa* ‘wyrazić coś w mowie lub w piśmie’ (USJP). Wskazane związki określają głównie sposoby noszenia odzieży, estetykę ubierania się.

Zdecydowanie mniej jest związków z wyrazem *rozebrać* (*się*): *rozebrać łóżko, tapczan* itp. ‘posłać łóżko, tapczan itp. do spania’; *coś, np. choroba, gorączka, wypity alkohol, kogoś rozbiera* ‘coś kogoś przenika, obezwładnia, wpływa osłabiająco na stan psychiczny lub fizyczny’; *być rozebrany do rosołu* ‘rozebrać się prawie do naga, być w negliżu’ (USJP).

W języku polskim funkcjonują także połączenia wyrazowe z leksyką, której podstawowe znaczenie nie nazywa czynności ubierania, np.: *nosić, włożyć* czy *wskoczyć, wyskoczyć*: *nosić coś pod spodem; kłaść, włożyć coś pod spód* ‘nosić coś pod wierzchnim ubraniem; kłaść, włożyć coś pod wierzchnie ubranie’; *włożyć, nałożyć coś tył na przód, tyłem na przód* ‘włożyć jakąś

⁸⁾ Por. historyczne zwroty: *oblec w ciało, ciałem; przyoblec (bostwo) ciałem; ciałem się przyoblec; ciałem przyobłoczyć* (SPXVI), *oblec się w ciało* ‘wziąć na się ciało, wcielić się’ (SW).

część garderoby odwrotnie (zwykle przez pomyłkę), tak że tył danej rzeczy znajduje się od strony twarzy; *nie mieć co na siebie, na grzbiet włożyć* 'nie mieć odpowiedniego ubrania'; *wskoczyć w coś* 'ubrać się w coś, włożyć coś na siebie szybko', 'zacząć ubierać się inaczej niż dotychczas'; *wyskoczyć z butów, z ubrania itp.* 'zdjąć szybko i sprawnie buty, ubranie itp.' (por. też czasownik zwrotny *nosić się* 'ubierać się w jakiś sposób, według jakiejś mody'; *nie nosi się już czegoś* 'o ubraniu, jego kroju: coś przestało być modne'; *coś dobrze, źle itp. się nosi* 'o ubraniu: jest wygodne, niewygodne') (USJP).

Stan obecny

Współcześnie posługujemy się innymi czasownikami ubierania aniżeli nasi przodkowie. Stan z przeszłości kontynuują w zasadzie tylko czasowniki *ubrać, rozebrać czy stroić się*. To dziś podstawowe określenia czynności wkładania/zdejmowania odzieży, zresztą nienacechowane stylistycznie.

W użyciu dziś jest głównie słownictwo nacechowane emocjonalnie, należące do potocznej odmiany języka. Przykładami są czasowniki: *picować się* 'stroić się, upiększać się', *pinдрzyć się* 'stroić się, czesać, malować', *sztafirować się* (niem. *staffieren* 'przyozdabiać') 'stroić się przesadnie, ubierać się pretensjonalnie' czy *elegantować się* 'ubierać się z przesadną elegancją, modnie, wytwornie; stroić się' (USJP). Wymienione leksemy są podstawami słowotwórczymi formacji z prefiksami: *od-*, *wy-*: *odpicować się* 'ubrać się lub umalować się szczególnie starannie, elegancko, modnie, tak żeby zrobić wrażenie; odstawić się (odstawiać się)' («Odpicował się jak na wesele»), *wypinдрzyć się* 'zwykle o kobiecie: wystroić się, umalować, uczesać przesadnie, niezbyt elegancko', *wysztafirować się* 'ubrać się z przesadną elegancją; wyelegantować się, wystroić się' czy *wyelegantować się* 'ubrać się z przesadną elegancją; wyfionkować się' (USJP). W użyciu jest też formacja *wygalować (się)* 'ubrać (się) galowo, odświętnie, uroczyście; wystroić (się)'. Choć współczesne słowniki nie notują bezokolicznika *galować*, historia języka poświadcza jego występowanie: *galować* 'w ubiór galowy stroić', 'bawić się, hulać, ucztować, balować' (SW). Zdarza się, że dany czasownik funkcjonuje jednocześnie z oboma prefiksami: *odszkować się / wyszkować się* 'ubrać się (ubierać się) elegancko, z szykiem; wystroić się (stroić się); ubrać się szczególnie starannie' (USJP).

Współcześnie używamy też czasowników niemotywowanych znaczeniowo, choć podzielnych formalnie, np.: *odpalantować się* 'ubrać się przesadnie elegancko; wystroić się' («Odpalantował się jak na wesele»), *odsztyftować się* 'ubrać się elegancko, wystroić się; odstawić się, odpicować się' («Odsztyftował się na zabawę») (USJP). Nie ma przecież w języku czasowników *palantować się* i *sztyftować się*. Mamy jednak rzeczowniki *palant* oraz *sztyft*, ale nie wchodzą one w relacje semantyczne z powstałymi czasownikami prefiksalnymi. Podobnie sytuacja przedstawia się z wyrazami *odsztachnąć się* 'ubrać się elegancko, wystroić się; odstawić się, odpicować się' («Odsztachnęła się na randkę») i *odstawić się* 'modnie, elegancko ubrać się, umalować się; odszkować się' («Odstawiła się na imprezę tak, że trudno ją poznać») (USJP). Oczywiście funkcjonują w polszczyźnie leksemy *sztachnąć się* i *stawić się*, jednak ich znaczenia nie mają związku z czynnością ubierania. Omawiane wyrazy powstały zapewne na wzór czasowników z prefiksem *od-*; powielają przecież ten typ słowotwórczy (por. Grabias 1981: 161).

W ów model nazwotwórczy wpisuje się również słownictwo o zabarwieniu wulgarnym. Wystarczy przywołać polisemiczny czasownik *odpierzchnąć się*, który funkcjonuje m.in. w znaczeniu ‘ubrać się modnie, elegancko; wystroić się’, oraz jego eufemizmy: *odpieprzyć się, odpierniczyć się, odmiętować się* (por. «Odmiętował się jak stróż w Boże Ciało») (Grabias 1981: 137–138, SEu).

Wspomniałam już wyżej, że współcześnie czynność ubierania wyrażają także czasowniki, których podstawowe (główne) znaczenie nie ma związku z czynnością wkładania czy zdejmowania odzieży, np.: *nosić, nałożyć (nakładać), włożyć (wkładać), ściągnąć (ściągać), zdjąć (zdejmować)*.

Zakończenie

Bez wątpienia można stwierdzić, że w polszczyźnie gasną dawne czasowniki ubierania — mają one dziś status leksyki przestarzałej. Przyczyn tego stanu należy szukać przede wszystkim w czynnikach natury językowej, a nie pozajęzykowych, wszak zmieniająca się moda nie wywierała większego wpływu na charakteryzowane nazwy czynności. Przez stulecia omawiane nazwy były dość stabilne, dopiero polszczyzna XX-wieczna przynosi tu zasadnicze zmiany.

Można zaryzykować twierdzenie, że w omawianej warstwie słownictwa działo się już «za wiele». Widoczne rozwarstwienie słowotwórcze (nagromadzenie derywatów głównie czasownikowych i rzeczownikowych mających w zasadzie to samo znaczenie), wielość sensów metaforycznych, wreszcie bogactwo frazeologii (związki wyrazowe różniące się często tylko komponentem czasownikowym) — oto główne czynniki sprzyjające eliminacji przedstawianej w artykule leksyki. Nic dziwnego, że w omawianym polu semantycznym nastąpił widoczny regres.

Bibliografia

Opracowania

- Borejszo M. 1990: Nazwy ubiorów w języku polskim do roku 1600, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Borejszo M. 2001: Nazwy ubiorów we współczesnej polszczyźnie, Wydawnictwo WiS, Poznań.
- Buttler D. 1978: Rozwój semantyczny wyrazów polskich, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Grabias S. 1981: O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Janowska A. 1999: Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Jawór A. 2008: Homo scribens i homo legens w polskim słownictwie i frazeologii, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Kleszczowa K. 2000: Gasnące słowa, *Prace Filologiczne* XLV, s. 267–276.
- Kleszczowa K. 2001: Staropolskie wyrażenia przymiotnikowo-rzeczownikowe, *Prace Filologiczne* XLVI, s. 337–345.
- Krupianka A. 1969: Formacje czasownikowe z przedrostkiem „o- (ob-)” w języku polskim, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Toruń.
- Ostrowska E. 1952: *Odziać* i jego synonimy, *Język Polski* XXXII, s. 1–15, 97–119.
- Wojtyła-Świerżowska M. 2002: O słowiańskim odziewaniu się, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci Profesora Franciszka Sławskiego*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 231–238.

Spis źródeł — rozwiązanie skrótów

L: S.B. Linde, Słownik języka polskiego, t. 1–6I, 6II, Warszawa 1994–1995 (przedruk wyd. 2, Lwów 1854–1860). — SE: W. Boryś, Słownik etymologiczny języka polskiego, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005. — SeBań: A. Bańkowski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. 1–2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. — SeBr: A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Wiedza Powszechna, Warszawa 1970 (przedruk wyd. 1, Kraków 1927). — SEu: A. Dąbrowska, Słownik eufemizmów polskich, czyli w rzeczy mocno, w sposobie łagodnie, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998. — SGPKarł: J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, t. 1–6, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1900–1911. — SJPDor: Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. 1–10, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1968. — SStp: Słownik staropolski, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Ossolineum, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1998–2002. — SW: Słownik języka polskiego, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927. — SPXVI: Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M.R. Mayenowa, t. 1–34, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2010. — SPXVII: Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku, red. W. Gruszczyński, online: [www: http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php](http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php). — USJP: Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

Summary

The history of Polish verbs referring to dressing

Keywords: derivational patterns, diachrony, etymology, phraseology, semantics.

The article gives a description of Polish verbs referring to dressing which were already mentioned in Old Polish literature eg. *oblec*, *obuć*, *odziać*, *ubrać*, *z(z)uć*. These verbs are still listed in contemporary lexicons. However, they are regarded as archaic and old-fashioned forms. It might seem that the meaning of these verbs should be stable — fashion can change but the activity of dressing remains the same. Yet it turns out that the names of these activities are disappearing from circulation. Besides, nowadays Polish possesses new verbal phrases referring to the activity of dressing. Therefore, the verbs belonging to this semantic category have undergone significant changes. The reasons behind this transformation are of a linguistic nature such as: derivational stratification (the accumulation of verbal and nominal derivatives having the same meaning), a multitude of metaphorical senses or a variety of phraseology (collocations differing in the usage of verbs).